

**İSLÂM DÜŞÜNCESİNDE
ELEŞTİRİ KÜLTÜRÜ
ve TAHAMMÜL AHLÂKI**

Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantı
26 - 28 Nisan 2019

Muş Alparslan Üniversitesi
1071 Malazgirt Kongre ve Kültür Merkezi

CİLT -III-

İstanbul 2019

ENSAR NEŞRİYAT TİC. A.Ş.

© Eserin her türlü basım hakkı anlaşmalı olarak Ensar Neşriyat'a aittir.

ISBN : 978-605-7619-54-9 (III. Cilt)

ISBN: 978-605-7619-51-8 (Tk)

Sertifika No: 17576

İSLÂMÎ İLİMLER ARAŞTIRMA VAKFI
Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantılar Dizisi: 26
Tartışmalı İlmî Toplantılar Dizisi: 95

Kitabın Adı

İslâm Düşüncesinde Eleştiri Kültürü ve Tahammül Ahlâkı

Koordinatörler

Prof. Dr. Fethi Ahmet POLAT - Prof. Dr. Abdülcelil BİLGİN

Editörler & Organizasyon

Dr. Öğr. Üyesi Mahsum AYTEPE

Dr. Öğr. Üyesi Teceli KARASU

Yayına Hazırlayan

Arş. Gör. Şaban ARGUN

Son Okuma:

Arş. Gör. Ahmet Numan ÜNVER - Arş. Gör. Muhammed Ali ACAR

Arş. Gör. Nuray SARMAN

Kapak Tasarım

Halil YILMAZ

Baskı:

Seçil Ofset

100. Yıl Mahallesi Matbaacılar Sitesi

4. Cadde No: 77 Bağcılar / İstanbul

Sertifika No: 99403

1. Basım

Aralık 2019 / 1000 adet basılmıştır.

İletişim Adresi:

Ensar Neşriyat Tic. A.Ş.

Düğmeciler Mah. Karasüleyman Tekke Sok. No: 7 Eyüpsultan / İstanbul

Tel: (0212) 491 19 03 - 04 – Faks: (0212) 438 42 04

ERKEN DÖNEM MÜFRİT/EKSTREM BİR ELEŞTİRİ ÖRNEĞİ: EL-EHVÂZÎ'NİN EL-EŞ'ARÎ ELEŞTİRİSİ

Mehmet KESKİN*

GİRİŞ

İslam mezhepleri ilk ortaya çıktıkları günden beri kendi görüşlerini açıklayan eserler ortaya koymuşlardır. Aynı zamanda bu eserlere karşı, muhalifleri de hedef aldığı mezhebi eleştirmek ve görüşlerini çürütme sadedinde aynı tür eserler kaleme almışlardır. Bu tür eserlerin erken dönemde ilkin makale şeklinde Mezhepler Tarihi sahasındaki yerini almışlardır. İlk dönemden beri muhalif bir mezhebi hedef alıp eleştiren reddiyeler İslam Mezhepleri Tarihi sahasında var olagelen bir durum olup adeta bir gelenek halini almıştır. Birçok İslami ilim dallarında olduğu gibi Mezhepler Tarihinde de ilk dönemden itibaren süregelen bir reddiye geleneğinden söz edilebilir. Özellikle farklı mezheplere mensup olanlar arasında bu durum nesiller boyu karşılıklı reddiyeler şeklinde devam etmiştir. Bu tebliğde Eş'arîliğin kurucusu olarak kabul edilen ve mezhebe adını veren Ebu'l-Hasan el-Eş'arî'yi hedef alan Hanbeli gelenek içinde mütalaa edilen Ehvâzî'nin *Mesâlib* adlı eseri ele alınacaktır. Yazar ve eser hakkında bilahare bilgi verileceği için burada Ehvâzî'nin eserde eleştiri konusu ettiği Eş'arî üzerinde bir nebze durmak yerinde olacaktır.

Eş'arî'nin nizam adı: Ebû'l-Hasan Ali b. İsmail b. Ebi Bişr İshak b. Salim b. İsmail b. Abdillâh b. Musa b. Bilâl b. Ebi Burde b. Ebi Musa b. Abdillâh b. Kays b. Hadar el-Eş'arî'dir.¹ Ebû Bişr künyesinin, babası İsmail'in mi yoksa dedesi İshak'ın mı olduğu konusunda ihtilaf edilmiştir. İbn Fûrek'in bu künyenin Eş'arî'nin babasına ait olduğunu belirttiğini aktarmasına karşın İbn Asâkir bunun dedesinin künyesi ol-

* Doç.Dr., Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Mezhepleri Tarihi Anabilim Dalı, mekesk@yahoo.com; mkeskin@yuu.edu.tr

¹ Bk., Ebu Bekr Ahmed b. Ali el-Hatîb el-Bağdâdî (463/1070), *Tarihu Bağdâd*, (Beyrut: ts.) XI, 346; İbn Asâkir, Ebu'l-Kâsım Ali b. Hasan (571/1175), *Tebyînu kezîbi'l-mufterî fi ma nûsibe ile'l-İmâm Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*, (Dîmeşk: 1399/1979), 147; Tacuddîn Ebu Nasr Abdulvehhâb b. Ali es-Subkî (771/1370), *Tabakatu's-Şafîyye'l-kubrâ*, thk. Abdulfettâh Muhammed-Mahmud Muhammed, (b.y. 1992), 3: 347; Şeyh Abbas el-Kummî, *el-Kunâ ve'l-ekâb*, (Beyrut: ts.), 1: 46-47; Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed İbnu'l-Cevzî, (597/1201), *el-Muntazam fi tarihi'l-mulûk ve'l-umem*, thk. Abdulkadir Atâ, (Beyrut: 1992), 6: 332; Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz ez-Zehabi (748/1347), *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, thk. Şuayb Arnavut-Muhammed Naim el-Arkûsî, (Beyrut: 1413/1992) 15: 85; Cemaluddîn Ebû'l-Mehâsin Yusuf el-Atabekî İbn Tağriberdî, *en-Nucûmu'z-zâhire fi mulûki Mısır ve'l-Kâhire*, (Kahire: ts.) 3: 259; Ebu Bekr b. Ahmed b. Muhammed b. Ömer İbn Kâdî Şuhbe (851/1447), *Tabakâtu's-Şafîyye*, thk. el-Hafız Abdalalim Hân, (Beyrut 1407/1986), 2: 113.

duğunu söyler.² Ehvâzî, Eş'arî'yi Ali b. İbn Ebî Bişr adıyla zikreder.³ İbn Nedim de, Eş'arî için İbn Ebî Bişr künyesini kullanmaktadır.⁴ Muhtemelen bunun nedeni, Ebû Musa el-Eş'arî gibi meşhur bir sahabeyi hissettirmektense Eş'arî'yi bu ünlü soydan koparıp müstakil ele almayı kendi açılarından daha uygun bulmalarıdır. Çünkü genelde Eş'arî'nin muhalifleri 'Eş'arî' tabiri yerine İbn Ebî Bişr künyesini kullanmayı daha çok tercih ederler.⁵ İbn Asâkir, İbn Fûrek'ten rivayetle Eş'arî'nin babasının Ebû Bişr İsmail b. İshak olup, Ehlü's-Sünne ve'l-Cemaa'dan bir hadisçi olduğunu belirtir.⁶ Bu nedenle onun İbn Ebî Bişr olarak adlandırılması doğrudur. Ancak Eş'arî yerine İbn Ebî Bişr künyesinin seçilmesi anlamlıdır. Çünkü Eş'arî'nin sahabe olan Ebû Musa el-Eş'arî'ye nisbet edilmesi onun onurlandırılması olarak görülmektedir.⁷

Ehl-i Sünnetin iki kelâmî ekollünden bir olan Eş'arîliğin kurucusu ve imamı kabul edilen Eş'arî 260 tarihinde Basra'da doğmuş ve 324 tarihinde Bağdat'ta vefat etmiştir.⁸ Babasının vefatından sonra dönemin Basra Mutezilesinin lideri konumundaki Cübbâî'nin (303/915) yanında yetişmiştir.⁹ Kırk yaşına kadar samimiyetle Mutezile mezhebine bağlı kalıp savunmuştur. Sonradan birçok klasik kaynağın ve Ehvâzî'nin de eserinde rivayet ettiği gibi Cuma namazından sonra Basra Camisi-

² İbn Asâkir *Tebyîn*, 34-35. Ebû Ali el-Ehvâzî, Ebû Bişr nesebiyle Eş'arî'yi ta'n ederek onun nesebinin sahih olmadığını iddia eder. Bk., Ebu Ali el-Hasan b. Ali b. İbrahim el-Ehvâzî (446/1055), *Mesâlibü İbn Ebî Bişr*, Nşr. Michel Allard, *Bulletin D'études Orientales*, 23, (Damas: 1970): 151-153. Fakat İbn Asâkir bu iddiayı reddederek, Eş'arî taraftarlarının onu Ebu Bişr'e nisbet ettiklerini belirtir. Ayrıca İbn Asâkir, nesebi sahih olmadığından babasının adına kinayeten bu ismin verilmiş olduğunu söyleyen Ehvâzî'nin bu iddiasının, onun herkes tarafından Eş'arî olarak isimlendirilmiş olması ve bu isimde mutabakat sağlamış olmaları bu iddiayı yalanladığını ifade eder. Bk., İbn Asâkir, *Tebyîn*, 35.

³ Ehvâzî, *Mesâlib*, 151.

⁴ İbn Nedim, *Fihrist*, s.257.

⁵ Bk., Ebu'l-Ferec Muhammed b. İshak İbnü'n-Nedim (385/995), *el-Fihrist*, (Beyrut: 1978), 257; Kâdi Abdulcebbâr Ebu'l-Hasan b. Ahmed (415/1024), *Fadlu'l-İtizâl ve tabakâtü'l-Mu'tezile*, thk., Fuad Seyyid, (Tunus: 1974), 324; Ehvâzî, *Mesâlib*, 151.

⁶ İbn Asâkir, *Tebyîn*, 34.

⁷ İbn Asâkir, *Tebyîn*, 71; Ali Abdulfettah el-Mağribî, *el-Fıraku'l-Kelâmiyyeti'l-İslâmiyye*, (Mısır: 1986), 278.

⁸ Bk., Hatib el-Bağdâdî, *Tarihu Bağdad*, 11: 347; İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam fi Tarihi'l-Mulûk ve'l-Umem*, 6: 332; İbn Tağriberdî, *en-Nucûmu'z-zâhire*, 3: 259; Subkî, *Tabakatu's-Şafiyye*, 2: 245; Ebu Sad Abdülkerim b. Muhammed b. Mansur et-Temimî es-Sem'ânî (562/1166), *el-Ensâb*, (Beyrut: 1980), 1: 273-274; Kummi, *el-Kunâ ve'l-elkâb*, 1: 47; Halil İbrahim Ahmed Musilî, *Şu'betü'l-akide beyne Ebî'l-Hasan el-Eş'ari ve'l-müntesibine ileyhi fi'l-akide*, (Beyrut: 1990), 22; İsmail Hakka İzmirli, *Yeni İlmî Kelâm*, (Ankara: 1981), 68; Hatib el-Bağdâdî, *Tarihu Bağdad*, 11: 347; İbn Asâkir, *Tebyîn*, 56; Ebu'l-Muîn Meymûn b. Muhammed en-Neseî (508/1115), *Tabsratü'l-edille fi Usûli'd-din*, thk. Hüseyin Atay, (Ankara: 1993), 1: 474.

⁹ Zehebi, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, 15: 86; İbn Kadi Şuhbe, *Tabakât*, II, 113; Takayyuddin Ahmed b. Ali el-Makrizî (845/1441), *el-Hitât ve'l-âsâr*, (Kahire: ts.): II, 359; Ahmed Mahmud Subhî, "el-Eş'ari el-Mütেকellim", *Mevsuatu hadaretü'l-İslâmiyye*, (Umman: 1993), 379.

nin minberine çıkararak Mu'tezile'den ayrıldığını ilan etmiştir.¹⁰ Bundan sonra Mu'tezile'den aldığı kelâmî yöntem ile Ehl-i Sünnet inancının savunuculuğunu yapmıştır.

Bu çalışmada Eş'arî'ye karşı yapılan eleştirilerden en sert ve en aşırısı olarak zikredilebilecek bir eleştiri eseri irdelenecektir. Bu eleştiri Eş'arî düşüncesi yerine bizzat Eş'arî'nin şahsını hedef almaktadır. Fikirlerinin eleştirisine hiç değinmemektedir. Eleştiriden ziyade bir nevi karalama örneği olduğu rahatlıkla söylenebilir.

1. Ehvâzî ve Eseri

Tam adı: Ebû Ali Hasen b. Ali b. İbrâhîm b. Yezdâd el-Ehvâzî (ö. 446/1055) olup Ebû Ali el-Ehvâzî ve İbn Yezdâd olarak bilinir. Künyesinden de anlaşıldığına göre Ehvaz'da 360- 362/971-973 yılında doğmuş ve Dımeşk'ta 446/1055 yılında vefat etmiştir. Dımeşk'ta ikamet eden Ehvâzî, başta Bağdat, Mısır olmak üzere bazı İslam beldelerine ilim ve ziyaret amaçlı seyahatler yapmıştır. Dönemin kıraat âlimlerinden ders alarak adı anılır bir kurra olmuştur. Böylece birçok kıraat talebesi kendisinden kıraat öğrenmiştir. Kendi taraftarları bir yana muhalifleri bile onun kıraat rivayetlerine yer vermiş ve kıraat ilminde yetkili görmüştür. Hadis ve fıkah ile de ilgilenmiştir. Ancak bu iki ilim dalında güvenirliliği ve yetkinliği genelde zayıf sayılmıştır. Kıraat ilmindeki otoriterliği kabul görmüş ve tartışılmamıştır.¹¹ Ehvâzî birçok eser telif etmiştir. Yazdığı eserlerin çoğu kıraat ilmiyle ilgili olsa da akaid alanında da eser yazmıştır. Yazdığı eserlerden biri de Eş'arî'yi eleştirdiği eser olup her ne kadar içerikte akidevî meseleleri ele almamış olsa da bir itikad mezhebi imamı olan Eş'arî'yi konu edindiği için bu eserin de akaid alanında yazılmış olarak kabul edilebilir. Kaynaklarda kendisine nisbet edilen eserler şunlardır: *et-Teferrüd ve'l-ittifâk beyne'l-Hicâziyyîn ve's-Şâmiyyîn ve ehli-İrâk, el-Veciz fi'l-karâ'ati's-semâniyye, Kirâ'atü'l-Hasani'l-Başrî ve Ya'kûb, Kirâ'atü İbn Muhaysın, en-Neyyirü'l-celî karâ'atü Zeyd b. Ali, Kitabu'l-Beyân fi şerhi ukudî ehli'l-îmân, Mesâlibü İbn Ebî Bişr*.¹² Son iki eser dışındakilerin tümü adından da anlaşılacağı gibi kıraat ilmi ile ilgilidir. Akaide dair yazdığı *Kitabu'l-Beyân fi şerhi ukudî ehli'l-îmân* adlı eserde Allah (c.c) için uygun olmayan sıfat ve filleri içeren rivayetlere bu eserinde yer vermiştir. Bu rivayetlerden biri de "Allah nefsinı yaratmak istediğinde atı yaratır ve onu terleyinceye kadar koşturur. Sonra nefsinı o terden yaratır" şeklindeki rivayettir.¹³

¹⁰ Bk., İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 257; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 15: 89; İbn Hallikân Ebu'l-Abbas Şemsuddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebi Bekr (681/1282), *Vefeyâtu'l-a'yân ve enbâ'u'z-zemân*, thk. İhsan Abbas, (Beyrut: 1968), 3: 28; Ehvâzî, *Mesâlib*, 155.

¹¹ Bk. İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-Zahire*, Mısır, ts., 5: 56.

¹² Bk. *Tarihu medineti Dimeşk*, thk., Ömer b. Garama, (Beyrut: 1995), 13: 144-145; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, 5: 56; İbn Ebi Cerad, Kamaluddin Ömer b. Ahmed, *Buğyetu't-Taleb fi Tarihi Haleb*, (Beyrut: 1988), 5: 2465-2466; Yusuf Şevki Yavuz, "Ahvâzî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1989), 2: 194.

¹³ İbn Asâkir, *Tarihu Dimeşk*, 13, 145.

Eserin adı: *Mesâlibü İbn Ebi Bişr* olup sekiz sayfa şeklinde Michel Allard tarafından Bulletin D'études Orientales'te, 1970 tarihinde Dınişk'ta yayınlanmıştır.¹⁴ Bu hacmiyle eser küçük bir risale olarak kabul edilebilir. Eserde müellifin yorum ve görüşleri de yer almakla beraber aktardığı rivayetlere nisbetle bu gayet azdır. Yazar bu eserde tarafsız davranmayı Eş'arî'yi şiddetli bir şekilde ve umulmadık şeylerle kötölemiş olması eseri ilmi objektiflikten uzaklaştırdığı gibi ilmi yöntemlerle yazılmış reddiyelerden de ayırmıştır. Bu nedenle eser eleştirinin sınırlarını zorlayan tam müfrit bir eleştiri örneği olduğu rahatlıkla söylenebilir. Bu eser Eş'arî'nin görüşlerini değil şahsını ve onurunu karalamayı hedef almaktadır. "Ehvâzî, eserinde eleştiriden ziyade küçük düşürme ve hakir görme, toplum nezdinde Eş'arî'nin değerini düşürme gibi saiklerle hareket etmiştir"¹⁵ tespiti gayet yerindedir.

Ehvâzî'nin bu eserde tarafsız davranmayı Eş'arî'yi şiddetli bir şekilde ve umulmadık şeylerle kötölemiş olması eseri ilmi objektiflikten uzaklaştırmış ve değerine gölge düşürmüş olmasına rağmen bu eserin İbn Asâkir'in *Tebyin* eserinde de yer alan bazı rivayetleri içermesi, eseri dikkate değer kılmaktadır. Üstelik İbn Asâkir, Ehvâzî'nin bu eserinden dolayı Eş'arî'yi savunan ve Ehvâzî'ye cevap mahiyetinde *Tebyin* eserini yazmıştır. Eş'arî'yi eleştiren bu eserin içinde birçok yalan haber ve yanlış bilginin bulunduğu Eş'arî taraftarı olmayanlarca da ifade edilmiştir.¹⁶ Gerçekte, ilk bakışta, sırf Eş'arî'yi kötölemek için uydurulmuş izlenimi veren ve aklın kabulde zorlandığı bazı rivayetlere rastlamak mümkündür.

Ehvâzî'nin eseri için seçtiği isim çok dikkat çekicidir. Mesâlib (مثالب) kelimesi meslebe (مثلبة) kelimesinin çoğulu olup lügatte ayıp, kusur, leke, eksiklik, noksanlık gibi anlamlara gelmektedir.¹⁷

Eserinde Eş'arî'yi hedef alan Ehvâzî bu eseri bir talep üzerine yazmıştır.¹⁸ İlk başta eserin rivayet zinciri yer alır. Buna göre eser Ebu'l-Kasım Nasr b. Ahmed b. Mukatilin rivayetiyle dedesi Ebu Muhammed b. Mukatıl b. Matkud b. Ebi Nasr el-Mukri es-Susi'den o da Ebu Ali el-Hasan b. Ali b. el-Ehvâzî 'den rivayet etmektedir.

Eser, hamd ve salat ile başlar. Sonra dinde sınırı aşan bir tefritin oluştuğunu, Sefihlerin çoğalıp alimlerin ise azaldığını sünneti araştıranların az olduğunu ifade eder. Ardından "içinizden hayra çağırın, iyiliği emredip kötülüğü mendenen bir topluluk bulunsun. İşte onlar kurtuluşa erenlerdir" (Âl-i İmrân, 3/104) ayetini zikrederek bu eseri dini bir vecibe olarak yazdığını ifade etmeye çalışır. Böylece zimnen de olsa

¹⁴ Ehvâzî, *Mesâlib*, 129-165.

¹⁵ İsa Koç, "Hanbelilik-Eş'arilik İlişkisi -Ehvâzî Örneği", V. Uluslararası Şeyh Şa'ban-ı Velî Sempozyumu (Eş'arilik), (Kastamonu: 2018), s.552.

¹⁶ Zehebi, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 15: 89.

¹⁷ İbn Manzur, Ebu'l-Fazl Cemâluddin Muhammed b. Mükerrrem b. Ali b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî, *Lisanu'l-Arab*, (Daru's-Sadîr, Beyrut: ts.), I: 241; Muhammed b. Ebi Bekr b. Abdilkadir er-Razî, *Muhtaru's-Sahah*, (Beyrut: 1995), 90.

¹⁸ Bk. Ehvâzî, *Mesâlib*, 153.

kendisini ayette zikredilen gruptan olduğunu kabul ettiği söylenebilir. Bu ön bilgi ve tespitlerden sonra Eş'arî'yi eleştirmeye başlar. Burada dikkati çeken en önemli şey eser fikri eleştiri yapan bir eser değildir. Daha çok karalamaya ve kişinin şahsını hedef alan bir yapıya sahiptir. Nerdeyse hedef haline getirdiği Eş'arî'nin hiç bir fikrini eleştiriye tabi tutmamıştır. Bu anlamda sadece şahsı hedef alarak yazılan nadir eserlerden biri olduğu söylenebilir.

Eserin tamamı başkalarından aktardığı rivayet ve kanaatler ile kendi yorumlarından oluşur. Böylece biz iki türlü rivayeti görmekteyiz. Biri haber niteliği taşıyan rivayetler diğeri ise başkaları ve yazarın kendisinin Eş'arî hakkındaki yorum ve görüşlerinden oluşmaktadır. Eser bir beddua ile sona ermektedir.

2. ELEŞTİRİ YÖNTEMİ

Eser Müfrit bir eleştiri ve aşırı bir tahammülsüzlük örneğini oluşturmaktadır. Yazar belli sistem içinde ve belli noktaları hedef alarak eleştirisini yapmaktadır. Esere bakıldığında müellifin sırasıyla şu aşamaları takip ettiği görülmektedir.

2. 1. Meşruiyet ve Görev

Yazar bu eserde yer verdiği rivayet ve yorumlara önce şeri bir zemin sağlamaya girişerek bunun bir görev olarak telakki ettiğini göstermektedir. İlk yaptığı işin meşruiyetini ve gagesinin kutsiyetini/yüceliğini ispatlama yoluna gitmiştir.

Ona göre; Allah'ın fazl ve keremiyle yeryüzünde daima hakkı söyleyen ve batılı defeden, bidat sahibine üstün gelecek bir söz/görüş ve yücecek bir şey bırakmayacak bilgili ve hikmet sahibi (hekim) bir alim var olacaktır.¹⁹ Böylece Ehvâzî daha eserin başında üstlendiği görevin ve oynadığı rolün meşruiyetini, yüceliğini ve önemine dikkat çekmektedir. Bunun ilahi bir takdir olduğunu "içinizden hayra çağıran, iyiliği emredip kötülüğü meneden bir topluluk bulunsun" (Âl-i İmrân, 3/104) mealindeki ayeti zikrederek bu eserde dile getirdiği şeyleri meşrulaştırmakla kalmayıp yüce bir görev olduğunu da belirtmiş olmaktadır.

Ehvâzî 'ye göre; bu "emri bi'l-maruf ve nehyi anil münker" çerçevesinde gerçekleşen dini bir eylemdir. Çünkü sünnetten daha efdal ma'ruf yoktur. Bidatten daha şiddetli münker de yoktur. Allah, fazl ve keremiyle bidat gruplarının her birinden halkın uzaklaşmasını sağlayan bidatçılara karşı bir nefreti halkın içine yerleştirmiştir. Böylece halk onları şeriatın aslı olan üç şeyden -muhkem bir ayetin bilgisi veya kaim bir sünnet yahut adil bir fariza- uzaklaştıran bidatçılara uymamıştır. Ehvâzî bid'at ehline uymama durumunun soyunu Ebu Musa el-Eş'arî'ye dayandıran Ali b. Ebi Bişr gelinceye kadar devam ettiğini ifade eder.²⁰

¹⁹ Ehvâzî, *Mesâlib*, s.151.

²⁰ Ehvâzî, *Mesâlib*, s.151.

Ehvâzî böylece ilkin bunun dini yüce bir görev olmakla birlikte kendisinin bunu icra etmekle kutsal bir gaye güttüğünü belirterek yapacağı müfrit eleştiriye kınanan taassup, heva ve heves gibi insani ve ahlaki zaafardan kaynaklanmış olabileceği düşüncesinden uzaklaştırmaktadır. Ehvâzî'nin bunu iki yolla gerçekleştirdiği görülür. Birincisi Al-i İmran suresinde yer alan ayet ile, diğeri de hadis²¹ ile. Böylece uçlarda yer alan bu eleştiri hatta karalama/iftira denilebilecek galiz ifadelerin yer aldığı bu risaleyi bazı özel durumlar dışında kötü ifadeleri hoş görmeyen yüce İslam Dininin²² olmazsa olmaz iki kaynağı olan Kur'an ve sünnete dayandırmaktadır.²³

Eş'arî'nin Basra'da doğup büyüdüğünü ifade eden Ehvâzî onunla ilgili Basrahlıların acayip haberler aktardıklarını eserinin bu sayfalarında bu rivayetlere sevabını sadece Allah'tan umarak yer vereceğini söyler.²⁴ Ehvâzî bu eserinde yer yer bid'atçı olarak nitelendirdiği Eş'arî'yi eleştirmenin bir dini görev olmanın yanında sevap getiren bir şey olduğunu ve bunu sırf Allah rızası için yaptığını belirtir.²⁵

2. 2. Soyunu Hedef Alma

Burada Eş'arî'nin meşhur sahabeden biri olan Ebu Musa el-Eş'arî ile olan soybağının hedef almaktadır. Bunu iki yola yapmaktadır.

Birincisi Eş'arî'nin aslında soyunun Ebu Musa el-Eş'arî'ye dayanmadığını ancak kendisi bu soydan geldiğini söyleyerek itibar kazanmak istediğini belirterek soy ağacını şüpheli kılar. Ayrıca eserde yer verdiği bir rivayette Eş'arî'nin babasının Ebu Bişr adında bir Yahüdi olduğunu Eş'arîler (ailesi) aracılığıyla Müslüman olduğunu bu yüzden Eş'arî ve ashabının Ebu Bişr ismini kullanmaktan çekindiklerini bunun yerine Eş'arîlere kendini nisbet ettiğini bir rivayete dayanarak söyler.²⁶ Ancak kendisi bu rivayetin doğruluğuna tam emin olmamış olacak ki: "Şayet Eş'arî'nin iddia ettiği soyu yalan ve iftira ise Peygamber onu lanetlemiştir bu ona zillet ve alçaklık olarak yeter" der.²⁷

İkincisi gerçekten soyu meşhur sahabe Ebu Musa el-Eş'arî'ye dayansa bile dini durumu için soydan ona bir fayda olmayacağını belirterek nesebini hedef alır. Ehvâzî'ye göre; Peygamberler ve siddikler kâfir ve putperestlerin evlatları idiler, nitekim Allah "Andolsun ki biz Nuh'u ve İbrahim'i elçi olarak gönderdik, onların soyun-

21 Burada zikredilen hadis şudur: "İlim üçtür. Muhkem bir ayet, sağlam bir sünnet ve doğru bir taksim (öğrenilecek feraiz). Bunların dışındakiler lüzumsuz olup fazladır." Ebü Dâvûd Süleyman b. el-Eş'as, *es-Sunen*, "Feraiz", 1.

22 Bk. Nisa, 4/148; Nahl, 16/125; İbrahim, 14/24-26.

23 Bk. Ehvâzî, *Mesâlib*, s.151.

24 Bk. Ehvâzî, *Mesâlib*, s.153.

25 Örneğin Bk., Ehvâzî, *Mesâlib*, 151,153.

26 Ehvâzî, *Mesâlib*, s.165.

27 Ehvâzî burada şu hadise dikkat çekmektedir: "kim babası dışındaki birine soyunu dayandırırsa Allah'ın, meleklerin ve bütün insanların laneti üzerine olsun" Ebu'l-Hüseyn Müslim b. Haccac el-Kuşeyrî en-Nisaburî, *Sahih-i Muslim*, "Hac", 467.

dan gelenlere de peygamberlik ve kitap verdik. Onlardan doğru yolu bulanlar olduğu gibi birçoğu da yoldan çıkmış kimselerdir” (Hadîd, 57/26) buyurmaktadır. İnsanın atası olan Âdem’in (a.s.) evlatlarının ekseriyetinde küfür ve inkâr vardır. Böylece Ehvâzî, “şayet iddia edildiği gibi soyu Ebu Musa el-Eş’arî’ye dayansa bile bu onu iyi biri yapmaz” demek istemektedir.

2. 3. Dini İnancını Hedef Alma

Ehvâzî *Mesâlib* eserinde Eş’arî’nin soyunu hedef aldığı gibi onun dini inancını ve samimiyetini de hedef almaktadır. Ehvâzî’ye göre Eş’arî Ehl-i Sünnetten biri olmamakla birlikte Ehl-i Sünnet mezhebine mensup olduğunu ifade etmiştir. Bu nedenle insanlar durumu hakkında bir kafa karışıklığı yaşamışlardır. İşin özüne vakıf olmayan cahil ve delalet içinde bulunan bir grup ondan kelam öğrendiklerini iddia etmişlerdir. Bunlardan bazısının fıkıhla da iştigal etmiş olması insanlardan birçoğunun Eş’arîlerin hak üzerinde olduğunu sanmalarına yol açış ve böylece Eş’arî’nin durumu şüyu bularak her tarafa yayılmıştır. Ehvâzî’ye göre dalalet ve bidat olmakla birlikte Eş’arî ve Eş’arîliğin Müslümanlar arasında kabul görmesinin temel üç nedeni vardır. Birincisi, Ehl-i Sünnetten biri olmamakla birlikte Eş’arî’nin kendisinin Ehl-i Sünnete tabii olduğunu iddia etmiş olması. İkincisi Eş’arîler içinde fıkıhla meşgul olan kimselerin bulunması; üçüncüsü insanların kelama olan meyil ve sevgileridir.²⁸

Eş’arî’nin dini inancını hedef alan Ehvâzî bu eleştirilerini üç temel konu üzerinden yapmaktadır. Bunlar, Mutezile’den dönüşü meselesi, sıradan bir Müslümanın dini hassasiyetine bile sahip olmayıp mülhid olması, tövbesi kabul edilmeyen bid’at sahibi olması ve ahlaktan yoksun olması.

2.3.1. Mu’tezile’den Ayrılıp Ehl-i Sünnete Katılması

Ashabu’l-Hadis ve özellikle Hanbeliler Eş’arî’nin Mutezile’den ayrılış meselesine hep şüphyle yaklaşmışlardır. Bunun en önemli nedeni Eş’arî’nin ayrıldığını söylediği Mutezile ile aynı yöntemi-kelami sistemi-kullanmış olmasıdır. Eş’arî bu yöntem sonucunda Ehl-i Sünnetin inancını kelâmî delillerle ispatlamış veya Mu’tezilî iddiaları çürütmüş olması onlar için hiç bir şey ifade etmez. Asıl üzerinde durdukları husus Mu’tezilî düşünce ile anılan kelâmî yöntemdir. Eş’arî bu yöntemi ustalıklı Ehl-i Sünnet inancına uygulamıştır. Neticede Ehl-i Sünnet inancının akli delillerle ispatı sağlanmış olsa da onlara göre yöntemin/tarikin bizatihi kendisi meşru değildir. Neticesinin meşru ve hak olması takip edilen yöntemi meşru kılmaz. Ehvâzî de böyle düşündüğünden olacak ki birkaç sahifeden ibaret olan bu küçük risalede bu durumu çarpıcı bir şekilde ortaya koyan örneklerden biri olan Berbeharî ile Eş’arî görüşmesi ile ilgili rivayete yer verir.²⁹

²⁸ Bk. Ehvâzî, *Mesâlib*, 153.

²⁹ Bk. Ehvâzî, *Mesâlib*, 157-159.

Ehvâzî, Eş'arî'nin Mutezile'den gerçek anlamda ayrıldığına inanmamaktadır. Zikrettiği rivayetler ve yorumlara bakılırsa Eş'arî Mu'tezilî düşünceden ayrılmamış, bazı sebeplerden dolayı ayrılmış gözükmüş ancak bu ayrılış içten samimi bir ayrılış olmayıp sadece amacına ulaşmak için tutunmuş olduğu bir yoldur. Ehvâzî, Abdullah b. el-Hamranî'den naklettiği bir rivayette Eş'arî'nin Mu'tezile'den ayrıldığını beyan etmesinden sonra onun durumu hakkında insanların üç gruba ayrıldığını bu gruplardan sadece kendi taraftarları olanların ayrılışında onun samimi olduğunu, diğer iki grubun ise onun dünyevi bazı gayelerini gerçekleştirmek için ayrıldığına kani olduklarını belirtir. Buna göre bir grup; Eş'arî'nin zengin bir yakın vefat ettiğini, o esnada Basra'da Sünnilik konusunda taassup sahibi bir yargıcın bulunduğu Eş'arî'ye "iki ayrı din sahipleri birbirlerine mirasçı olamazlar" diyerek onu mirastan mahrum bıraktığını ve bunun üzerine mirası almak için ayrıldığını ilan ettiğini söylemişlerdir. Diğer bir grup ise onun kelam ilmiyle uğraşip en üst seviyeye çıkmasına rağmen kendisi ne halk ne de ulema nezdinde bir itibar bulamayınca ayrıldığını ilan ederek buna ulaşmak istediğini ve ulaştığını belirtmişlerdir.³⁰ Aslında Eş'arî'nin aklında bir değişiklik olmadığını, ayrılmış olmasına rağmen aklının daha önceki şekliyle aynı çalıştığını herhangi bir değişiklik olmadığını aktardığı rivayetlere dayandıran Ehvâzî, böylece Eş'arî'nin Mu'tezilî görüşlerinden döndüğünü söylemesi ile yaptıkları arasında çelişki görür. Bu nedenle Ehvâzî, Eş'arî'nin Mu'tezile'den ayrılmadığına ancak birtakım menfaatleri sağlamak için ayrıldığını söyleyerek insanları kandırıldığına kanidir.³¹

2.3.2. Dinsizlikle Suçlaması

Söz ve fiilleriyle Eş'arî'nin dinden çıktığını delillendirmek için Ehvâzî bu eserde kendisinden çokça rivayette bulunduğu Ebu Abdullah el-Hamranî'den duyduğu rivayeti kullanmaktadır. Bu rivayete göre Hamranî, Basra'da bir cenazenin defni esnasında kabrin başında Eş'arî ile yan yana ayakta duruyordu. Mezar kazıcı cenazeye 'Allah'ım kabrini genişlet, hüccetini ona telkin et, yattığı yeri serinlet ve karşılaşacağı şeyleri ona kolaylaştır' diye dua ettiği esnada Eş'arî: 'ona pisliğini yedir' der. Bunu duyan Hamranî Eş'arî'ye dönerek: 'Ey Ebe'l-Hasan bu söz bu cenaha ait değil' der. Eş'arî: 'ben o cenahtan doğdum' der. Ehvâzî, Hamranî'ye: 'bu söz bu cenaha ait değil' demekle ne kast ettiğini sorar. Hamranî: 'Eş'arî'ye 'Bu söz mülhitlere aittir' dediğini Eş'arî'nin de: 'Ben Mülhit olarak doğdum' cevabını verdiğini söyler. Eserinde bu rivayete yer veren Ehvâzî hemen ardında Eş'arî'ye lanet okur.³²

Bu konuyu Ehvâzî pekiştirip daha inandırıcı kılmak için benzer birkaç rivayet daha sunmaktadır. Bu rivayetlerde Eş'arî'nin hiç namaz kılmadığını, kıldığında ise abdestsiz kıldığını kendisine bunu neden yaptığı sorulduğunda Namaz gibi İslam'ın olmazsa olmazı olan bir ibadeti bile alaya aldığı ifade edilmektedir. Eş'arî dinsiz biri olarak itham edildikten sonra ahlaki durumuna da Ehvâzî hücum ederek onun Lut

³⁰ Bk. Ehvâzî, *Mesâlib*, 155.

³¹ Bk. Ehvâzî, *Mesâlib*, 153.

³² Bk. Ehvâzî, *Mesâlib*, 157.

kavminin fiilini işlerken öldüğüne dair oldukça onur kırıcı ve ahlaksız bir iddiayı da rivayetlere dayandırarak zikreder.³³ Böylece Ehvâzî, ilmi eleştiri bir yana kaba ve galiz eleştiri ve karalamaları nerdeyse geride bırakacak en uçta Eş'arî'nin şahsını, soyunu, inancını, ahlakını velhasıl insanı insan yapan her şeyini hedef alan uç bir tezyif, karalama yapmaktadır.

2.3.3. Bid'at Ehli Olması

Eş'arî'nin daha önce savunduğu görüşlerden tövbe ederek Mu'tezile mezhebinden döndüğünü ilan etmesi Ehvâzî'ye göre geçersizdir. Ona göre Eş'arî ehl-i bidatten biri olup bidatine başkalarını da katmıştır. Bu nedenle onun tövbesi geçersizdir. Çünkü tövbe konusunda insanlar iki çeşittir. Birincisi, sadece kendisini ilgilendiren bir günahtan dolayı tövbe edenler. Bu kimselerin tövbesini Allah kabul edip onları affeder. İkincisi; başkasını da ilgilendiren bir günahtan dolayı tövbe edenler. Bu günah ya bid'atten dolayıdır ki başkaları da bu bid'ate inanmıştır veya başkası onun yüzünden günah işlemiştir. İşte bu kimseler kendileri tövbe ettiği gibi günah veya bid'at işlemlerine sebebiyet verdiği herkesi o bid'at ve günahtan çekip tövbe ettirmedigi sürece tövbesi kabul olmaz.³⁴ Böylece Ehvâzî bid'at sahibi olarak gördüğü Eş'arî'nin ilan ederek bid'atten ayrılmasını tövbesinin kabulü için yeterli görmez. Eş'arî'nin tövbesinin geçersiz olduğunu ispatlamak için ayet ve hadisler serdedir. Ehvâzî'nin eserinde yer verdiği ayet ve hadisler şunlardır.

"Şüphesiz iman ettikten sonra kafır olan, sonra da küfrünü artıranların tövbeleri asla kabul edilmeyecektir. İşte onlar sapkınların ta kendileridir." (Âl-i İmrân 3/90).

"Her bid'at sahibine tövbe haramdır." "Allah bid'at sahibinin tövbesini kabul etmeyi reddetmiştir." "Bid'at sahibinin tövbesi hariç her günahın bir tövbesi vardır. Bid'atçıya tövbe yoktur."³⁵ "Allah bid'at sahibinin tövbesini engellemiştir"³⁶

Ayet ve hadislerle yetinmeyen Ehvâzî İsrail oğullarından da bu konuda bir riyaleti aktarır buna göre bid'atçı bir kişi bid'atini ortaya koyup açıkladıktan sonra bid'atinden tövbe eder. Bunun üzerine Allah o dönemin nebisine: "Falana söyle 'sen bid'atinden tövbe ettin peki saptırdıkların ne olacak?" diye vahyeder.³⁷

Yukarıda zikredilen üç temel eleştiri sonunda Ehvâzî Eş'arî'nin dinsiz olduğu sonucuna ulaşır. Artık bundan sonra onun dinsizliğini pekiştiren rivayetleri aktarmakla yetinmez sıradan bir insan için bile alçaltıcı ve yüz kızartıcı sayılan bazı ey-

³³ Bk. Ehvâzî, *Mesâlib*, 159, 161,163.

³⁴ Bk. Ehvâzî, *Mesâlib*, 157.

³⁵ Bk. Ehvâzî, *Mesâlib*, 157.

³⁶ Hâfız Ebu Bekr Ahmed b. el-Hüseyn el-Beyhaki, (458/1066), *Şuebu'l-İman*, thk. Abdu'l-Âli, (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2003), 9: 390 (hadis no:6846); Nureddin Ali b. Ebi Bekr el-Heysemî, *Mecmeu'z-zavâid ve menbeu'l-fevâid*; (Beyrut: Daru'l-Fikr, 1412) 10: 308 (hadis no: 17457); Celalüddin es-Suyûtî, *Camiu'l-ahâdis*, (el-Mektebetu's-Şamile, hadis no: 6614). Krş., Ehvâzî, *Mesâlib*, 157.

³⁷ Bk. Ehvâzî, *Mesâlib*, 157.

lemleri rivayetler yoluyla Eş'arî'ye nisbet eder.³⁸ Böylece eserinde Eş'arî'yi üç aşamadan geçirerek ilahi laneti hakkeden biri haline getirir. Eserini Eş'arî'ye lanet ederek, ve Eş'arî itikadına sahip olanlara da cehennemi dileyerek bitirir.³⁹

SONUÇ

İslam düşünce geleneğinde telif edilen eserlerde farklı mezhep mensuplarının birbirilerinin mezhebi görüşlerini eleştirdikleri ve kendi görüşlerinin meşru ve doğru olduğunu ispatlamak için başta ayetler ve hadisler olmak üzere akli ve diğer değer atfedilen görüş ve rivayetleri de kullanmışlardır. Bu bazen bir eser içinde konu bazında ve yeri gelmişken eleştiri yapılmış bazen de müstakil eserler reddiye şeklinde yazılarak yapılmıştır. Bildiride ele alınan ve Ehvâzî'ye ait olan *Mesâlib* adlı eser tamamen Eş'arîliğin kurucusu ve Ehl-i Sünnet imamlarından biri olan Eş'arî'nin şahsını hedef alarak yazılan müfrit/ekstrem eleştiri örneği bir eserdir. Burada dikkati çeken en önemli şey eserde fikri eleştirinin yapılmamasıdır. Eser daha çok karalama ve kişinin şahsiyetini hedef alan bir inşa/yapı özeliğine sahiptir.

Ehvâzî kendi döneminde kıraat ilmi alanında otoriter bir âlim olduğu kabul edilir. Onun akaide dair bir eseri bulunmaktadır. Bu eserinde Allah'ın zatı için uygun olmayan teşbihi açık bir şekilde ortaya koyan bazı zayıf ve uydurma rivayetlere yer verdiği belirtilmektedir. Bu nedenle onun inanç sahasında yazdıklarının güvenilirliği tartışılmıştır. *Mesâlib* eserinde Eş'arî'nin onur ve haysiyetini hedef almış onu insanlar nezdinde küçük düşürmek ve değersizleştirmek için doğruluğu şüpheli hatta akıldan kabulde zorlanıp reddettiği birçok rivayete yer vermiştir. Ehvâzî ağır hakaret içeren eleştirilerini fikir değil şahıs merkezli yapmıştır.

Eş'arî'nin soyunu, inancını ve ahlakını doğrudan hedef alan karalamalara yer veren Ehvâzî, bunu daha eserin başında meşru ve yapılması gereken bir görev olarak görmüş, bazı ayet, hadis ve rivayetlerle bunu ortaya koymaya çalışmıştır. Eserin tamamı Ehvâzî'nin başkalarından aktardığı rivayet ve kanaatler ile kendi yorumlarından oluşur. Böylece biz iki türlü rivayeti görmekteyiz. Biri haber niteliği taşıyan rivayetler diğeri ise başkaları ve yazarın kendisinin Eş'arî hakkındaki yorum ve görüşlerinden oluşmaktadır. Eser bir beddua ile sona ermektedir.

Müfrit bir eleştiri ve aşırı bir tahammülsüzlük örneğini olan bu eserde yazar bir sistem içinde aşama aşama Eş'arî ile ilgili temel noktaları hedef almaktadır. Esere bakıldığında müellifin sırasıyla şu aşamaları takip ettiği görülmektedir.

Müellif eserde yer verdiği rivayet ve yorumlara önce bir şeri' zemin sağlama yoluna gitmiştir. Sonra bunu bir görev olarak telakki ettiğini belirterek, yaptığı işin meşruiyetini ve gayesinin yüceliğini ayet ve hadisler temelinde ispatlamaya çalışmıştır. Bunu sağladıktan sonra soyunu hedef alıp ötekileştirerek onu Yahudi bir babadan olduğunu belirterek Eş'arî ile sahabe olan atası Ebu Musa el-Eş'arî ile ba-

³⁸ Bk. Ehvâzî, *Mesâlib*, 157, 159, 161, 163

³⁹ Bk. Ehvâzî, *Mesâlib*, 163

ğını koparmaya yönelmiştir. Bundan sonra Eş'arî'nin dini inancını hedef almış. Onun Mu'tezilî düşünceden ayrılmadığını ancak makam, mevki ve mal elde etmek için ayrılmış gözüktüğünü söyleyerek Eş'arî'nin samimi olmadığını ispatlamaya çalışmıştır. Bununla yetinmeyen Ehvâzî bazı rivayetlerle Eş'arî'yi mülhit ilan ederek onun dinsiz olduğunu söylemiştir. Onun tövbesini de bid'at ehlinin tövbesinin kabul edilmediğini kendince bazı ayet ve rivayetlere dayanarak ispatlamaya çalışmıştır. Dini konumunu değersizleştirdikten sonra Ehvâzî onun ahlaki durumunu hedef almış ve lutilik gibi çirkin bir fiili Eş'arî'ye rivayetler yoluyla nisbet ederek onun ahlaki durumunu bitirmeyi amaçlamıştır. Neticede Ehvâzî, mezhebin kurucusu ve Ehl-i Sünnet imamı olarak görülen Eş'arî'yi, soyu şüpheli, yaptıklarından tövbe etse bile arınması mümkün olmayan mülhit ve ahlaksız biri olarak sunmuştur. Ehvâzî'ye göre böyle birine beddua ve lanet etmek onun ayıp ve kusurlarını ortaya çıkarmaya çalışmak ilahi rızaya uygundur.

Bütün bunlara bakıldığında Ehvâzî'nin Mesâlib adlı eseri ilmi eleştiri sınırlarını aşmış hakaret, iftira ve karalama içeren bir eser olmuştur. Ehvâzî'nin böyle bir esere meşruiyet sağlamaya çalışması bir yana bunu kutsal bir görev sayıp Allah'tan sevabını beklemesi dikkat çekici bir durum olup izah edilmesi ve anlaşılması güç bir şeydir.

KAYNAKLAR

- Beyhaki, el-Hâfız Ebu Bekr Ahmed b. el-Hüseyn (458/1066), *Şuebu'l-İman*, thk. Abdu'l-Ali, Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2003.
- Ebü Dâvûd, Süleyman b. el-Eşas, *es-Sünen*.
- Ehvâzî, Ebu Ali el-Hasan b. Ali b. İbrahim (446/1055), "Mesâlibu İbn Ebi Bişr", Nşr. Michel Allard, *Bulletin D'études Orientales*, c. XXIII, Damas 1970, s. 129-165.
- Hatib el-Bağdâdî, Ebu Bekr Ahmed b. Ali (463/1070), *Tarihu Bağdâd*, Beyrut: ts.
- İbn Asâkir, Ebu'l-Kâsım Ali b. Hasan (571/1175), *Tebyinu kezibî'l-mufteri fi ma nûsibe ile'l-İmâm Ebi'l-Hasan el-Eş'ari*, Dimeşk: 1399/1979.
- , *Tarihu medineti Dimeşk*, thk. Ömer b. Garama, Beyrut: 1995.
- İbn Ebi Cerad, Kamaluddin Ömer b. Ahmed, *Buğyetu't-taleb fi tarihi Haleb*, Beyrut: 1988.
- İbn Hallikân, Ebu'l-Abbas Şemsuddin Ahmed b. Muhammed b. Ebi Bekr (681/1282), *Vefeyâtu'l-a'yân ve enbâ'u-z-zemân*, thk. İhsan Abbas, Beyrut: 1968.
- İbn Kâdi Şuhbe, Ebu Bekr b. Ahmed b. Muhammed b. Ömer (851/1447), *Tabakâtu's-Şaifiyye*, thk. el-Hafız Abdulalim Hân, Beyrut: 1407/1986.
- İbn Manzûr, Ebu'l-Fazl Cemâluddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Ali b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfi, *Lisanu'l-Arab*, Daru's-Sadır, Beyrut: ts.
- İbn Tağriberdî, Cemaluddin Ebû'l-Mehâsin Yusuf el-Atabekî, *en-Nucûmu'z-zâhire fi mulûki Mısır ve'l-Kâhire*, Mısır: ts.
- İbnü'l-Cevzi, Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed (597/1201), *el-Muntazam fi tarihi'l-mulûk ve'l-umem*, thk. Abdulkadir Atâ, Beyrut 1992.
- İbnü'n-Nedim, Ebu'l-Ferec Muhammed b. İshak (385/995), *el-Fihrist*, Beyrut: 1978.

- İsa Koç, "Hanbelilik-Eş'arilik İlişkisi -Ehvâzî Örneği", V *Uluslararası Şeyh Şaban-I Veli Sempozyumu (Eş'arilik)*, (Kastamonu, 04-06 Mayıs 2018). Ed. Mustafa Aykaç vdğ. 548-557. Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi Matbaası, 2018.
- İzmirli, İsmail Hakkı, *Yeni İlmî Kelâm*, Ankara: 1981.
- Kâdî Abdulcebbar, Ebu'l-Hasan b. Ahmed (415/1024), *Fadlu'l-İ'tizâl ve tabakâtu'l-Mu'tezile*, thk., Fuad Seyyid, Tunus: 1974.
- Kummî, Şeyh Abbas, *el-Kunâ ve'l-elkâb*, Beyrut: ts.
- Magrîbî, Ali Abdulfettah, *el-Fıraku'l-Kelâmiyyeti'l-İslamiyye*, Mısır: 1986.
- Makrizî, Takayyuddin Ahmed b. Ali (845/1441), *el-Hutat ve'l-âsâr*, Kahire: ts.
- Muhammed b. Ebi Bekr b. Abdilkadir er-Razî, *Muhtaru's-sahah*, Beyrut: 1995.
- Muslî, Halil İbrahim Ahmed, *Şu'betü'l-akide beyne Ebi'l-Hasan el-Eşari ve'l-müntesibine ileyhi fi'l-akide*, Beyrut: 1990.
- Müslim b. Haccac, Ebu'l-Hüseyn el-Kuşeyrî en-Nisaburî, *Sahih-i Muslim*.
- Nesefî, Ebu'l-Muîn Meymûn b. Muhammed (508/1115) *Tabsiratü'l-edille fi Usûli'd-din*, thk. Hüseyin Atay, Ankara: 1993.
- Nureddin Ali b. Ebi Bekr el-Heysemî, *Mecmeu'z-zavâid ve menbeu'l-fevâid*; Beyrut: Daru'l-Fıkr, 1412.
- Sem'ânî, Ebu Sad Abdulkarim b. Muhammed b. Mansur et-Temimî (562/1166), *el-Ensâb*, Beyrut: 1980.
- Subhî, Ahmed Mahmud, "el-Eşari el-Mütekellim", *Mevsuatu hadareti'l-İslâmiyye*, 379-386. Umman: 1993.
- Subkî, Tacuddin Ebu Nasr Abdulvehhâb b. Ali (771/1370), *Tabakatu's-Şafiiyye'l-kubrâ*, thk. Abdulfettah Muhammed-Mahmud Muhammed, b.y.:1992.
- Suyûtî, Celâlüddin, *Camiu'l-ahâdis*, el-Mektebetu's-Şamile,
- Yusuf Şevki Yavuz, "Ahvâzî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 2: 194, Ankara: (TDV Yayınları) 1989.
- Zehebî, Ebu Abdillah Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz (748/1347), *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, thk. Şuayb Arnavut-Muhammed Naim el-Arkûsî, Beyrut: 1413/1992.